

Кириченко В.В. Суспільна інтеграція та протистояння у межах спільної історії України та Польщі / В.В. Кириченко // Теорія і практика сучасної психології. – №1, 2018 – С.45-51 (Index Copernicus)

УДК 159.9

Соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Кириченко В.В., кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка

СУСПІЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ ТА ПРОТИСТОЯННЯ У МЕЖАХ СПІЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

У роботі проводиться аналіз досліджень, виконаних у межах суспільних наук та висуваються концептуальні узагальнення причин виникнення міжнаціональної ворожнечі та протистояння між українцями та поляками. Представлені результати емпіричного дослідження свідчать про те, що під впливом подій, які сталися у 2014-2015 роках на Майдані Незалежності, відбувається поступове входження українців у світоглядний контекст Європейського співтовариства та міжетнічна інтеграції між українцями та поляками навколо спільно історично пам'яті.

Ключові слова: історична пам'ять, історична травма, міжетнічна інтеграція, соціальна перцепція, етнос.

В работе проводится анализ исследований, выполненных в рамках общественных наук и выдвигаются концептуальные обобщения причин возникновения межнациональной розни и противостояния между украинцами и поляками. Представленные результаты эмпирического исследования свидетельствуют о том, что под влиянием событий, которые произошли в 2014-2015 годах на Майдане Независимости, происходит постепенное вхождение украинцев в мировоззренческий контекст Европейского сообщества.

Ключевые слова: историческая память, историческая травма, межетническая интеграция, социальная перцепция, этнос.

The article presents the results of the empirical study of the interethnic perception of Ukrainians and other ethnonational groups. Social history is one of the sources of public opinion and group ideology, which makes it possible to explore the historical context of its formation. In the social history of Ukrainians, the Poles acted as national enemies, and the attitude towards them was hostile. Ukrainians attributed the Poles negative personality traits: cunning, insidiousness, aggressiveness. these traits were trapped from the common historical context of the two states. For a long time in the historical memory of the Poles, they were the initiators of wars, bravery and threatening Ukrainian statehood. According to the results of our study, it was found that in the modern period, actual historical facts and events that unite Ukrainians and Poles. We also established that ideological distancing of Ukrainians and Russians and Belarusians took place. In the modern history of Ukraine, the Poles are friends and have many positive personality traits common to Ukrainians.

Key words: historical memory, historical trauma, interethnic integration, social perception, ethnos.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Українське суспільство переживає один з переломних періодів на шляху свого розвитку як держави, яка орієнтована на цінності західної цивілізації. Як і більшість суспільно-політичних рухів, які були ініційовані та підтримані громадськістю, євроінтеграція повинна мати досить суттєвий прецедент. Ми, як пересічні громадяни, маємо розуміти, чому саме європейські цінності є основою нашої етнонаціональної ідентичності і чому ми маємо більше спільного з поляками, болгарами, угорцями, словаками ніж з росіянами, татарами, туркменами, казахами. Переформатовуючи історичний контекст, українське суспільство аргументує цивілізованому світу, чому воно історично заслуговує на повноправне членство у Європейському союзі. Історичні факти ніби залишаються незмінними, проте втрачають певну частину ідеологічного нашарування, яке формувало політкоректну картину світу пересічних громадян у радянський період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій проблеми. Історична пам'ять в Україні є предметом державної політики. Через історію ми намагаємося узаконити сам факт існування нашої державності, віднайти правомірні історичні прецеденти для початку «розлучення» з пострадянським Союзом Незалежних Держав та вибудовування політики інтеграції у цивілізаційний простір Європи [4]. З 2014 року українське суспільство починає шукати ту історію, яка об'єднає наше суспільство з європейською спільнотою, і найближчими для нас виявилися ті країни, які мають реальне фактичне підґрунтя для цього: спільні історичні події, травми, соціальні рухи. Україні сьогодні необхідний позитивний досвід еволюційної доцільності переходу від пост-комуністичної моделі суспільних відносин до європейської (демократичної). Польща свого часу (наприкінці 80-х початку 90-х) пройшла доволі тернистий шлях суспільно-економічних трансформацій, які забезпечили їй повноправне членство у ЄС. Україна сьогодні намагається «історично поріднитися» зі своїми найближчими європейськими сусідами (що свого часу зробила Польща, шукаючи спільні культурно-історичні точки дотику з Німеччиною) (О.М. Захороненко) [3]. Досить не простим завданням для українського суспільства є зміна світоглядного ставлення до країн-членів європейського союзу. За роки радянського розвитку у більшості з нас сформувалося різко негативне ставлення до «німців», «поляків», «литовців». Пропаганда використовувала методи, які консолідували радянське суспільство проти спільного ворога. Як зазначає Л.А. Найдьонова, травми минулого можна використовувати з метою маніпуляції громадською думкою у майбутньому [7]. Наприклад, історичний контекст радянського минулого призвів до майже ворожого налаштування українців проти Німеччини – «фашистів», «окупантів», «нацистів» тощо. Це вплинуло на систему міжособистісних стосунків пересічних українців та німців – однозначно ворожої та упередженої, що не давало нам можливості ефективно співпрацювати у економічній, соціальній та освітній сферах. Починаючи з початку ХХІ ст. ми поступово намагаємося знайти спільні інтереси з Польщею. Поступово, з початку 90-х. років ми

вибудовуємо стратегію співпраці у різних соціально-економічних сферах [6]. Українці та поляки починають процеси спільного історичного об'єднання: пошуку спільних історичних пам'яток, особливо тих, у яких ми «виступали на одному боці» [10]. Це призвело до активного історичного дослідження польсько-українських відносин, особливо у межах пошуку спільної історичної пам'яті [5,2,1].

Мета статті визначити історичні події, у межах яких відбувається світоглядна інтеграція українців та інших етнонаціональних груп. Визначити, які з актуалізованих у масовій психіці українців події є ресурсами для побудови міжнаціонального діалогу. Здійснити соціально-психологічний аналіз історичної пам'яті українців у структурі картину світу.

Виклад основного матеріалу. Суспільна історія є одним з джерел громадської думки та групового світогляду, яка дає можливість дослідити історичний контекст її формування. Якщо факти минулого умовно дисонують з фактами теперішнього, держава (або група зацікавлених осіб) охоче починає переписувати історію, змінюючи як факти, так і їх інтерпретацію. Не один державний переворот чи зміна вектору розвитку суспільства починався зі знищення інформації, книг, творів мистецтва, історичних пам'яток (свідками чого ми стали під час анексії Криму). Як відомо, історію пишуть переможці, а інколи не просто пишуть, а й переписують. У середньовіччі часто траплялися випадки переписування літописів та геральдичного дерева з метою узаконення влади феодала, який захопив владу на певній території. Літописи переписували настільки часто, що вони могли містити багато фактів, які просто не мали місця в історії. У контексті розгляду тематики суспільно-історичного протистояння, цікавою є середньовічна писемна пам'ятка Росії «Лицевой свод» (рос.) Івана Грозного, у якому опоненти царя та їх діяльність висвітлені досить негативно. Історичною фальсифікацією фахівці визнають так званий «боярський бунт» 1533 р., після якого відбувся праведний суд над «винуватцями» (непокірними боярами, інакомислячими, відступниками та тими, хто чинив будь-який спротив). Виявляється, у пошуку прецеденту для розправи над своїми

опонентами, царю довелося його вигадати та матеріально задокументувати **[Помилка! Джерело посилання не знайдено.]**.

Деякі трюїстичні істини, які формують нашу етноідентичність, сформовані на основі суспільної практики попередніх поколінь, до яких ми особисто не маємо жодного відношення крім того, що маємо приймати їх та використовувати у повсякденному житті. Наприклад, актуальними для нас є когнітивні патерни типу: «ми – козацького роду», «Україна – це Європа», «росіяни – вороги української державності» (донедавна, пересічні українці оперувалися моделями типу: «Україна та Росія – братні народи», «ми – народ переможець», «козаки боролися проти ляхів»). Моделі сприймання ретранслюються на інші об'єкти соціально-психологічної реальності, які зумовлюють певну контекстуальну атрибуцію усього, що стосується площини «ми» та «вони». На рівні побутового досвіду ми помітили, що стосунки з донедавна дружніми для нас товаришами, ріднею, колегами з Російської Федерації, Білорусі та інших країн ще існуючого СНД почали погіршуватися. Зміна геополітичної орієнтації нашої країни призвела до зміни у системі міждержавних стосунків. Для наших східних сусідів ми опинилися у матричній площині «білих» у той час, коли вони остаточно зайняли позицію «чорних». І навпаки, кардинальна зміна нашої суспільно-політичної орієнтації призвела до формування проукраїнських транскультурних моделей сприймання нашої держави і її пересічних громадян у Європі та найближчих сусідів заходу. На рівні побутового світогляду для середньостатистичного європейця пересічні українці стають частиною їх історії, де Данило Галицький – це перший український король України, козаки воювали не лише з Річчю Посполитою, але й з Російською імперією, яка знищила і козацтво, і польську державність та протистояла наступу мусульманства (війни з Кримським Ханством та Османською імперією). Україна і Польща мають спільну історію протистояння, яка має важливе значення для нашої Євроінтеграції. Історичні факти інколи виступають у ролі «пазлів», з яких можна скласти різні картини світу, додаючи до сюжету політкоректну інтерпретацію, специфічний контекст.

Явища ідеологічної та світоглядної інтеграції Українців і поляків ми зафіксували у процесі дослідження, яке було проведене у 2016 році на території Житомирської області. Завданнями дослідження було визначити, які історичні події є суб'єктивно важливими для українців і тих етнонаціональних груп, які проживають на території Житомирської області. Етнічний склад регіону складається з українців (82,9%), росіян (10,3%), поляків (4,9%), євреїв (0,5%), білорусів (0,1%), німців (0,1%), вірменів (0,1%), чехів (0,1%), молдаван (0,1%), азербайджанців (0,006%)¹. Досліджувані мали у межах оціночної решітки «події-національності», визначити ступінь близькості цих подій окремим етнонаціональним групам (метод тріад Дж.Келлі). Дослідження проводилося з використанням електронної платформи Qualtrix (qualtrics.com). У дослідженні взяли участь особи юнацького віку української національності (позиціонують себе як українці) у кількості 87 осіб, які проживають на території Житомирської, Волинської та Рівненської області.

Серед найбільш часто вживаних подій, які, на думку досліджуваних, вплинули на українську націю та є для неї важливими увійшли: 1) знищення Царською Росією запорізького козацтва; 2) АТО. Війна за Росією; 3) вступ до ЄС 4) Голодомор (1933-34); 5) Друга світова війна 6) розпад СРСР; 7) Перша Світова Війна; 8) повстання Богдана Хмельницького; 9) Помаранчева революція; 10) прийняття безвізового режиму; 11) прийняття конституції України; 12) проголошення незалежності України (1991); 13) Революція гідності 14) скасування кріпосного права; 15) Хрещення Русі. Найбільшу частоту вживання мали події: революція гідності, проголошення незалежності України, голодомор; найменш часто вживані – повстання Богдана Хмельницького, Перша Світова Війна та прийняття безвізового режиму. Більшість подій стосуються періоду незалежності України (8 з 15), інші стосуються переломних періодів історії України. Ми можемо відмітити, що участь у подіях 1941-1945 року у свідомості досліджуваних позначаються не як «Велика Вітчизняна Війна», а як Друга Світова, що свідчить про зміну

---

¹ За даними Головного управління статистики Житомирської області станом на 1 травня 2017 року

геополітичної орієнтації українців: від проросійського (радянського) бачення історії до західноєвропейського – визнання загарбницької війни СРСР проти Польщі, союз з Нацистською Німеччиною, подій в Катині. Досліджувані також зазначають важливість (негативність) подій 1932-33 року та знищення Російською Імперією Запорізької Січі.

На наступному етапі роботи досліджувані мали оцінити себе, «українців», та інші національності у межах кожної з подій за принципом «друг-ворог» (наприклад, «українці» та «білоруси» були на одному боці, а «вірмени» у цій ситуації виступали в ролі «ворогів»). Отриману оціночну решітку ми піддали факторному аналізу. Оцінка відбувалася у межах шкали від 1 – друг, соратник до 10 – ворог, недруг з можливістю оціночної диференціації (вираження меншої чи більшої ворожості чи товариськості). У результаті факторизації оціночної решітки, яку ми отримали у результаті усереднення оцінок досліджуваних, ми отримали факторну модель історичних подій, які репрезентовані у картині світу досліджуваних та відображають світоглядну інтеграцію українців з іншими етно-національними групами, які проживають на території Житомирської області. У свідомості українців більшість подій, які є спільними для українсько-польської історії відображають спільне прагнення двох народів до незалежності; водночас відображають трагічні моменти спільної історії українців та поляків. Водночас, у подіях, які нас об'єднують з Польщею, росіяни як етнонаціональна група виступають як «вороги», або ті, що протистояли їм у певний спосіб. Лише події, у яких більшість національностей відносно українців мали доброзичливе ставлення, на думку досліджуваних, є Хрещення Русі та прийняття Конституції України. Оцінка факторних ваг, виокремлених факторів, свідчить про те, що поляки займають позицію друзів у межах окремого кола подій, у інших вони оцінюються як супротивники(табл.1).

Табл. №1. Факторні ваги оціночної решітки репрезентації у картині світу українців історичних подій та участі у них етнонаціональних груп, які проживають на території Житомирської області

Події	Factor 1	Factor 2
Знищення Царською Росією запорізького козацтва	-0,952552	-0,044848
АТО. Війна за Росією	-0,950534	-0,004262
Вступ до ЄС	-0,989231	0,101663
Голодомор (1933-34)	-0,867211	-0,123834
Друга Світова Війна	0,355632	-0,726941
Розпад СРСР	0,089103	-0,820632
Перша світова війна	0,043437	-0,880529
Повстання Богдана Хмельницького	0,156145	-0,895291
Помаранчева революція	-0,929564	0,025037
Прийняття безвізового режиму	-0,953073	0,084239
Прийняття конституції України	-0,700680	-0,546592
Проголошення незалежності України (1991)	-0,877482	-0,156624
Революція гідності	-0,936413	0,204276
Скасування кріпосного права	-0,876460	-0,265207
Хрещення Русі	0,019851	-0,096951
Expl.Var	8,380993	3,258937
Prp.Totl	0,558733	0,217262

Поляки оцінюються українцями як союзники у межах подій: «знищення Царською Росією запорізького козацтва», «АТО. Війна з Росією», «Вступ до ЄС», «Голодомор (1933-34)» поляки приймаються як союзники та соратники, водночас росіяни є умовними (або фактичними) ворогами. Проте, у межах подій «Друга Світова Війна», «розпад СРСР», «Перша Світова Війна», «повстання Богдана Хмельницького» росіяни сприймаються як товариші, а поляки навпаки – як кривдники.

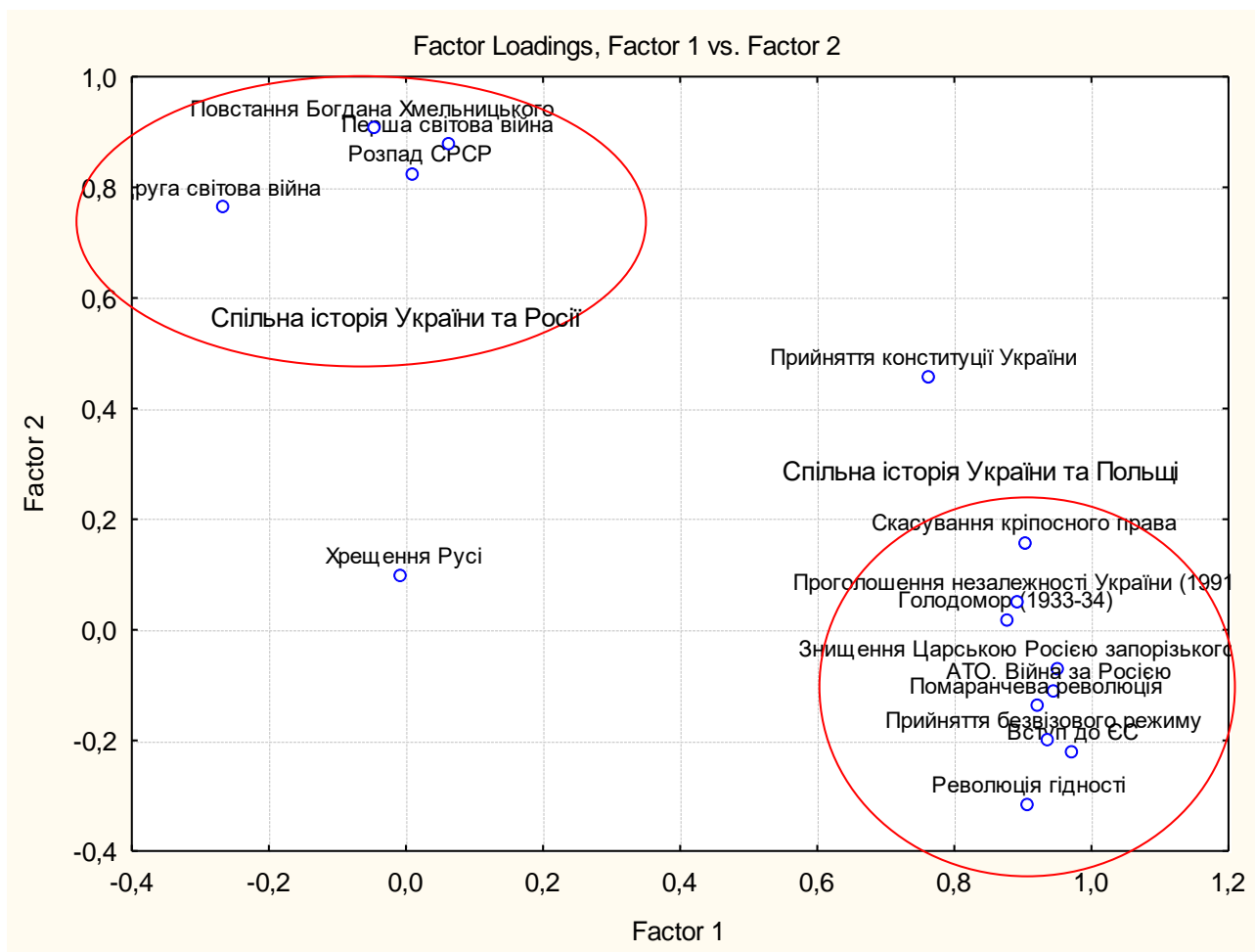

Рис.1. Факторна модель репрезентації у картині світу досліджуваних історичної пам'яті

На рівні державної політики суспільство починає редагувати історичний контекст геополітичної спрямованості України: змінюючи державні свята та традиції (наприклад, святкування Дня захисника Вітчизни – 14 жовтня, або День пам'яті і примирення – 8 травня, День пам'яті жертв голодоморів – четверта субота листопада), проводячи спільні відзначення історичних подій з Польщею, Литвою, Німеччиною (вшанування жертв політичних репресій, інсталяція пам'ятників, реконструкція історичних споруд, проведення спільних наукових заходів) та відмовляючись від спільних публічних заходів з Російською Федерацією та країнами Митного Союзу. У своїй більшості вони репрезентують специфічну модель світу, у якій, наприклад, українці і поляки мають більше спільного, ніж відмінного у історичній, мовній, економічній, соціальній площині. Загалом, з 2014 року відбувається формування єдиного

світоглядного уявлення про те, що Україна має спільну геополітичну спрямованість з більшістю країн Євросоюзу, знаходиться у межах одного з біполярних полюсів «Ми», яке протистоїть деякому «Вони». Роль «ворога» (опозиції) теж вимальовується з історичного контексту **спільної історії**: для України, Польщі, Німеччини, Країн Балтії ним залишається – Російська імперія та її правонаступниці – СРСР та Російська Федерація. Наприклад, спільна історія України та Польщі у II Світовій починається з 17 вересня 1939 року, коли СРСР напав разом з нацистською Німеччиною на Польщу. Донедавна державною таємницею було те, що Нацистська Німеччина тісно співпрацювала з Радянським Союзом у військовій галузі, зокрема генерал Вільгельм Кейтель, який очолив польську кампанію 1939 року, викладав у військовій академії СРСР. У цій війні як українці так і поляки залишаються народом-переможцем та жертвами радянської влади, яка намагалася знищити їх державність. Лише після 2000-х років було відновлено на рівні державних переговорів Росії та Польщі справу «Катині» - безпрецедентному розстрілу польських військовополонених у лісі біля села Катинь Смоленської області (Білорусія). У радянський період існування Польщі та Росії цей історичний факт не входив до загальнодержавного історичного контексту та не популяризувався радянською владою. У 2012 році Польща офіційно визнала масові розстріли поляків у катинському лісі військовим злочином, що було підтримано міжнародними правовими інституціями, та вимагала від уряду РФ як правонаступниці СРСР офіційної реакції відносно факту безпідставної розправи над поляками. Уряд РФ відмовився брати на себе відповідальність у цій справі аргументуючи це тим, що ці події відбувалися до прийняття конвенції з прав людини та міжнародних зобов'язань РФ за їх дотримання. Натомість, українцям, які виростили на радянській та пост-радянській історії, добре відома історична подія під назвою «Операція Вісла» (1947) – депортації українців (лемків, бойків, гуцулів) з їх етнічних районів проживання у прикордонних районах Польщі. Вона спричинила сильний рух протидії та вилилася у збройне протистояння Української Повстанської Армії урядовим військам радянської Польщі. Ця

трагічна подія неодноразово використовувалася нашими північними сусідами для дезорганізації взаємин України та Польщі. Ці події україно-польської історії є трагічними за своїх значенням, проте стосуються різних контекстуальних історичних площин, одна з яких є частиною спільної історії України та Польщі, а інша нашого спільного минулого у складі радянського союзу.

Поляки і українці стали жертвами імперських амбіцій Москви: після III поділу Польща втратила свою державність як і Україна після Кирила Розумовського. Особливо трагічним виявився для наших народів 1933 рік та період більшовицької колективізації і розкуркулення. У спільній історії України та Польщі багато історичних травм, які проявляються через покоління у ментальному просторі пересічних громадян, зокрема травма голодомору є тією, яка поєднує нас через покоління та згуртовує у протистоянні спільному ворогу [8]. У результаті штучно організованого голоду було знищено клас підприємців, основну більшість з яких складали українці, етнічні поляки, німці та євреї, які проживали на території України. На сучасному етапі розвитку ми схильні до історичного наслідування проєвропейського розвитку Польщі, який виявився еволюційно доцільним та найближчим для нас (в силу найбільшої ментальної близькості наших народів). Після Революції Гідності 2014-2015 років український політикум та органи державної влади починають активно запроваджувати ті заходи, які у свій час допомогли Польщі стати повноцінним членом Європейського Союзу: заборона діяльності комуністичних партій та культурна декомунізація, українізація та боротьба з русифікацією, зміна географічних назв (зокрема, у м. Житомир більшість географічних назв носять ім'я видатних політичних та громадських діячів, які мають польське походження: Август Ілінський, Андрей Шептицький, князі Острозькі, Микола Сціборський тощо.). Свого часу, після подій 2014 року п'ятий президент України Петро Порошенко спробував увійти в український політикум як керівник політичного об'єднання «Солідарність». У 1988 році польський президент Лех Валенса як керівник профспілкового об'єднання «Солідарність»

почав шлях виходу Польщі з комуністичного табору, ставши, таким чином, першим президентом вже демократичної Польщі. Спільна історія боротьби дає можливість певним групам людей формувати **спільноту однодумців**: тих, хто однаково сприймає, оцінює, переживає факти, які траплялися у їх житті. Польсько-Українські відносини у історичній площині були непростими та наповненими різним перипетіями, які інколи використовуються нашими опонентами для дезорганізації наших відносин. Проте існування у геополітичній площині спільного ворога, який загрожує існуванню не лише України, але й усього Європейського союзу, змусило країни, які межують з територією Російської Федерації, об'єднатися з метою відстоювання інтересів, які мають спільну історичну основу [5]. Прагнення Українців інтегруватися у Європейський цивілізаційний простір має не лише історико-соціальне підґрунтя. Ми маємо досить багато спільних етнонаціональних та психологічних рис (принаймні ми намагаємося сьогодні їх знайти), які дають можливість порозумітися, вступати у різні види соціальних стосунків, здійснювати міжгрупову інтеракцію та перцепцію та виробляти спільну стратегію групового протистояння до тих пір, поки на геополітичній орбіті обертається потужна групова консолідація деякого «вони».

За результатами проведеного нами дослідження, ми дійшли до ряду **висновків**, які пояснюють історичний контекст формування картини світу особистості та пояснюють феноменологію міжгрупової інтеграції навколо «спільної історії».

1. У процесі концептуального означення вихідних понять, які розкривають проблеми формування картини світу пересічних громадян у межах індивідуального та групового досвіду, виокремлені три типи досвіду: «досвід-Я», «досвід-Ми» та «досвід-Вони», які інтегрують базові суспільні уявлення людей про навколишній світ. Психологічна феноменологія міжгрупової інтеграції навколо «спільної історії» (історії групового «ми») пов'язана з прагненням пересічних громадян до об'єднання з метою протистояння спільному «ворогу».

2. Проаналізовано функціональне значення історії для налагодження міжгрупової та внутрішньогрупової діяльності. Визначено головні причини ідеологічного впливу на історичні факти та їх номенклатурної корекції, відповідно до вектору суспільно-історичного розвитку.
3. Проаналізовано історичні факти, які об'єднують нас з нашими європейськими сусідами. Ми припустили, що історичний контекст відносин України та Польщі дасть можливість нам швидше та якісніше інтегруватися у Європейську спільноту. Використання історичного минулого Польщі у плані демократичного розвитку, позитивно вплине на соціально-економічні трансформації нашої держави.

Література

1. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Леонід Зашкільняк // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / [відп. редактор М. Крикун ; заст. відп. редактора О. Середа. – Львів, 2006–2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – С. 855-862.
2. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / голова ред. кол. Я. Ісаєвич ; упорядн. М. Литвин, В. Футала. – Львів, 2008. – С. 3–18.
3. Знахоренко О.М. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах : державно-політичний та військовий аспекти [Текст] / Знахоренко О. // Людина і політика : Український соціально-гуманітарний науковий журнал. – 2004. – №3. – С. 29-40.
4. Зерній Ю.О. Історична пам'ять як об'єкт соціальної політики / Юлія Олександрівна Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. - № 1(2). – С.71-76.
5. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / Олег Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
6. Киридон А. Українсько-польські відносини: "нова ера" співпраці / Алла Киридон // Україна - Європа - Світ : міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця / редкол.: Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексієвець, М. М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку : у 2 ч., Ч. 2. – С. 128-135.

7. Найдьонова Л.А. Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією / Л.А. Найдьонова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 9. – С. 73-82.
8. Найдьонова Л.А. Трансгенераційна передача психологічної травми голодомору / Любов Найдьонова // Психологічні перспективи. – 2011. – Спецвип. «Психологічні виміри українського соціокультурного простору». – Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. – С.3-12.
9. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии / Майкл Полани. – М. : Прогресс, 1985. – 345 с.
10. Удод О. Сучасні українські підручники з історії в оцінці польських та німецьких істориків / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. - № 9. - С. 427-435.